

підставної концепції загострення класової боротьби в міру будівництва соціалізму. На базі цієї теорії почалася «масована обробка» свідомості суспільства, яка розпалювала ворожість до «класових ворогів», сіяла в суспільстві підозру, породжувала провокаторів та донощиків [13, 121]. Задля втілення сталінської теорії, в 1930-х рр. була створена особлива політико-правова система, котра характеризувалася надмірною жорстокістю кримінальних санкцій та порушувала принцип правової захищеності громадян.

Досвід засвідчує, що тоталітарна держава не схильна надавати почуття власної духовної гідності особливого значення. Однак держава, котра не виховує в людей цього почуття, руйнує себе зсередини [14, 387]. Большевицький режим терором, репресіями та приниженням нищив духовну гідність у радянських громадянах. Особлива доктринальна політика більшовизму була спрямована проти українського селянства – генетичної та духовної основи української нації. Певне морально-психологічне розгнітання селянства, спричинене наслідками Першої світової та громадянської війн, було використано більшовиками для його упокорення та перетворення у фактично рабський стан. І. Ільїн зауважив, що тоталітарний лад нав'язує людям низку хворобливих ухилів і навичок, котрі поширюються як психічна зараза і в'їдаються в душевну тканину. Зокрема це – політичне доносництво (часто свідомо неправдиве), лицемірство, втрата почуття власної гідності, постійний страх [15, 23,24].

Таким чином, система державної влади в Радянському Союзі мала кримінальну природу. Про це свідчить чимало фактів, зокрема те, що за вказівкою Й. Сталіна нерідко розстрілювали безневинних людей, згідно плану та квот, у тому числі дітей від дванадцяти років. Особливо дискримінаційною з кінця 1920-х рр. стала політика тоталітарного сталінського режиму щодо селянства, у котрому вбачався і класовий ворог, і основне джерело постачання продуктів харчування.

Чимало представників українського народу, особливо ті, хто мали досвід Першої світової війни, прагнули боротися за радянську владу, щоб покращити життя суспільства. Насамперед саме вони піддавалися впливу большевицької ідеології, котра найбільше відповідала тогочасним сподіванням й інтересам народу. Однак невдовзі з'ясувалося, що за цю радянську народну владу доводиться воювати переважно з представниками власного ж народу. І чим далі, то більш масштабними ставали репресивні заходи й терор відносно українців з боку большевиків. Апогеєм цієї тенденції стали колективізація, розкуркулення й голодомор 1932 – 1933 рр., коли було винищено цвіт української нації. Серед виконавців цього було багато «одурманених» большевицькою ідеологією українців-патріотів, більшість яких також була знищена тоталітарним механізмом.

1. Панченко П.П. Політика тоталітарної держави щодо українського села в ретроспективі ХХ ст. // Український селянин. – Черкаси, 2000. – Вип. 1.
2. Мозохин О.Б. Право на репресії: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 – 1953). – М., 2006.
3. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929 – 1941) / За ред. О. Мироненка, І. Усенка. – К., 2001.
4. Політична історія України. ХХ століття: В 6 т. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938). – К., 2003.
5. Работяжев Н., Соловьев Э. Феномен тоталитаризма: политическая теория и исторические метаморфозы. – М., 2005.
6. Дровозюк С.І. Духовне життя українського селянства в умовах утвердження тоталітарного ладу.

Історіографія проблеми // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип. 3.

7. Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – К., 1992.
8. Кульчицький С.В. Голод 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К., 2008.
9. Куртуа С. Злочини комунізму // Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії. – Львів, 2008.
10. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті рр. – К., 1991.
11. Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України. – К., 2005.
12. Журбелюк Г. Трагедія українського селянства і прояви його етнічно-ментальних рис [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/1826/57>.
13. Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917 – 1941 рр.): структура, функції, діяльність: Дис. ... канд. юр. наук. – Х., 2000.
14. Петрова Л.В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс. – Х., 1998.
15. Ильин И. А. Тоталитарное разложение души // Собр. соч.: В 10 т. – Т. 2. – М., 1996.

Sytnyk O.M. Doctrinal policy of Bolshevism towards the ukrainian peasantry. In the article the doctrinal policy of Bolshevism towards the Ukrainian peasantry is analysed.

Key words: politics, ideology, Bolshevism, peasantry.

В. В. Сокирська

ЕТНІЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОРДОНУ В 20-х рр. ХХ ст.

У силу різних історичних обставин значне число етнічних українців опинилося поза межами Української Соціалістичної Радянської Республіки. Встановлено, що питання правового визначення державного кордону між РСФРР і УСРР в середині 1920-х рр., було надзвичайно складним. Етнічний чинник, корегований економічною та адміністративною доцільністю, покладений в основу вирішення окресленої проблеми, так і не став визначальним при остаточному встановленні державної межі між двома республіками.

Ключові слова: українське населення, РСФРР, УСРР, державний кордон.

Сучасна російська і українська історіографії, розходяться в оцінці багатьох історичних подій, але сходяться у визнанні сильного впливу Росії на Україну. Відповідно формуються й лінії політичної поведінки: російська прагне цей вплив зберегти і посилити, українська – послабити. Погоджуючись з цим у принципі, необхідно відзначити, що за такого підходу складна і багатовимірна картина російсько-українських відносин постає як проста гра з нульовою сумою – те, що у одного зменшилося, іншому додалося. Це очевидне спрощення. Не претендуючи на повне освітлення цієї складної теми, звернемося до деяких її історичних аспектів, які, на наш погляд, поки недостатньо вивчені та висвітлені. Не дивлячись на тісну історичну і соціокультурну близькість Росії і України, відносини між ними завжди були просочені духом змагальності й як наслідок – повні трагічних сторінок. Проте, як для Російської імперії, так і для РСФРР володіння Україною було наріжним каменем у системі стабільного і безпечного існування. За її випадання із загального ланцюга руйнувалася вся система.

Національна політика большевиків визначалась принципом політичної доцільності й зазнавала реформації відповідно до завдань, які ставила перед собою партія. Перетворившись на потужну політичну силу, вони перейшли від політики загравання до національних почуттів, гасел про самовизначення та відокремлення – до агресивної політики щодо відновлення нової могутньої імперії за радянським зразком. Декларовані

кроки більшовицької влади створювали ілюзію демократичної та відкритої національної політики. На жаль, вона проводилась відповідно до принципу революційної доцільності, і, як показали наступні події, утворення суверенної незалежної Української держави ніяк не узгоджувалось із планами більшовиків.

Росія не мала чіткої концепції побудови відносин з національними територіями, що входили до складу бувшої Російської імперії. Договір між РСФРР і УСРР, підписаний у грудні 1920 р., був правовим ескізом міждержавних відносин Росії і України. Руйнуючи імперські структури, більшовицьке керівництво розраховувало на силу російського впливу [1, 11-12]. У нових поведінкових кліше Москви переглядався каркас цілком іншої парадигми, покликаної, за задумом кремлівських еліт, відновити минувшу потужність і велич Російської імперії у новій, радянській формі на євразійському плацдармі. Незважаючи на формальне закріплення права на самовизначення в декретах II Всеросійського з'їзду рад та в Декларації прав народів Росії, керівництво Радянської Росії відразу ж розпочало приховану боротьбу за встановлення контролю над Україною та її ресурсами. Однією з перших постала проблема визначення кордонів.

Процес оформлення сучасних українських кордонів розпочався із падінням Російської імперії. Такі зміни сколихнули всю країну. На завойованих територіях почався національно-визвольний рух. Україна не стала винятком. 16 липня 1917 р. Тимчасовий уряд був змушений офіційно визнати Генеральний секретаріат крайовим органом управління, але межі його компетенції охоплювали лише територію п'яти губерній: Волинської, Подільської, Київської, Полтавської та Чернігівської. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського, східний кордон України встановлювався по так званій демаркаційній лінії, яку було визначено на переговорах між німецько-українською та російською делегаціями у травні 1918 р. Вона проходила лінією Сураж-Унеча-Стародуб-Новгород-Сіверськ-Глухів-Рильськ-Колонтаєвка-Сужа-Беленіхіно-Куп'янськ. Однак останню крапку у цій справі було поставлено 25 лютого 1919 р., під час підписання на спільному засіданні Наркоматів УРСР та РСФСР «Договору про кордони». За ним представники України згодились визнати територію республіки в межах дев'яти губерній колишньої Російської імперії, за винятком Суразького й Новозибківського повітів Чернігівської губернії, та Білгородського і Гайворонського – Харківської, які відійшли до Російської Федерації. Проте, згадана угода не охоплювала всіх територій компактно заселених українцями, тому в 1924 р. кордон знову було переглянуто [2, 102].

З утвердженням так званої інтернаціоналістської ідеї, що випливала з політичної доктрини Комуністичної партії Росії та її філії – Компартії України, питання визначення території та кордонів України в рамках федерації було питанням внутрішнім і не обов'язковим для розв'язання. Закріплення за Україною дев'яти губерній чіткого розмежування за етнічним принципом не передбачало [3, 19]. Питання врегулювання державних кордонів УСРР стало вперше у 1920 р., після масового надходження клопотань від населення і окремих адміністративних одиниць Курської губернії про включення останніх до складу УСРР, з міркувань адміністративного і, головним чином, етнографічного характеру.

У 1923 р. в Росії й Україні розпочався перехід від революційного адміністративно-територіального поділу (губернії, повіті і волості) на новий (округи і райони). Український уряд скористався реформою, щоб підняти перед ЦВК РСФРР питання про приєднання до власної республіки тих повітів і волостей у прикордонних з УСРР

Курській і Воронежській губерніях, в яких переважало українське населення. Йшлося про приєднання до УСРР повітів та волостей Курської губернії з чисельністю населення 807,2 тис. осіб (у т. ч. українців 484,8 тис., 60 %), а також повітів і волостей Воронежської губ. з чисельністю населення 1 млн. 243,8 тис. осіб (у т. ч. українців – 930,9 тис., 74,9 %) [4, 22].

Ненормальне протікання вирішення питання врегулювання державних кордонів і недопустима поведінка в процесі передачі або прийомки окремих територій з боку посадових осіб РСФРР, з одного боку, а разом з тим незакінченість робіт зі встановлення твердих і відповідно до економічних, і етнографічних принципів, кордонів УСРР і РСФРР, змушує нас зупинитися на цьому. Так, представлений українським урядом до ЦВК СРСР проект врегулювання державних кордонів УСРР, в основу якого лягли вищевказані клопотання населення, був побудований на етнографічному принципі як основному, а також скоректований певними господарсько-економічними чинниками й аспектами врегулювання кордонів, з метою зручності адміністрування. Цей проект, детально і всебічно розроблений місцевими і центральними органами, був покладений 1924 р. в основу роботи Союзної паритетної комісії. Згідно проекту, наданого українською стороною, до складу УСРР передбачалося включити частину територій Курської і Воронежської губерній РСФРР. Вказана в проекті територія, що включала 5 повітів повністю і 9 – частково, охоплювала територію біля 35 тис. кв. верст з населенням біля 2 млн.

Необхідність зміни існуючого державного кордону УСРР зумовлювалася, перш за все, клопотанням самого населення ряду волостей, а також на основі постанов пленумів повітових виконавчих комітетів про включення останніх до складу УСРР і це цілком було зрозумілим, адже у вищевказаних місцевостях українське населення, за винятком північної частини Білгородського і південної – Корочанського повітів, становило більшість. У повітах кількість українського населення становила від 51 до 100 % [5, 29]. Підтвердження комісією принципів, покладених в основу всієї роботи із врегулювання кордонів, засвідчувало правильність поставленого питання і характеризувалося спільним прагненням сусідніх республік до точного і скорішого виконання постанов XII з'їзду з національного питання [5, 30].

Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1920-х рр. мало у своїй основі досить серйозне наукове обґрунтування. У роботі Центральної адміністративно-територіальної комісії брали участь видатні науковці – історики та економісти Д. Багалій, М. Гуревич, Є. Свєтхієв та ін. Так, у своїх «Історико-етнографічних та лінгвістичних матеріалах, що стосуються північного кордону УСРР і РСФРР» Д. Багалій підкреслював: «Для точного визначення північного кордону УСРР і РСФРР варто мати на увазі різні обставини – теперішні господарсько-економічні, зауваження і побажання самого зацікавленого в цьому місцевого населення, історичні, етнографічні і лінгвістичні особливості. Усім відомо, що кордони губерній як в межах Росії, так і в межах України не мають під собою раціонального господарсько-економічного підґрунтя. Старий поділ території Московської держави, Польсько-Литовської держави, до складу яких входили і українські землі, а також поділ бувшої Російської імперії спирався не на господарсько-економічному, а лише на адміністративний принцип. Те ж саме слід сказати і про Україну, в основу адміністративного поділу якої був використаний частково військовий, частково цивільний принцип, так званий полковий поділ. Часом враховувалися і і мотиви історично- побутові та лінгвістичні. Та в той час, коли Україна перетворилася на

губернію російського типу, вона повинна була підпорядковуватися загальним умовам російського централізму» [5, 50].

Історичним базисом цього питання академік бачив історію колонізації, так як на її основі склалися і господарські форми двох етнографічних типів – великоруського і українського, які брали найбільшу участь в цій колонізації. Посилаючись на праці Московської діалектологічної комісії, видані у 1915 р., а також на дослідження статистів, економістів, істориків кінця XIX – початку XX ст., дані перепису населення 1897 р., Д. Багалій дійшов висновку, що більшість населення повітів Воронежської і Курської губерній становили українці [5, 52].

Для врегулювання цього питання президія ЦВК СРСР в травні 1924 р. утворила комісію під головуванням білоруса Черв'якова в складі двох представників від УСРР і двох – від РСФРР. Що потрібно було розуміти під формулюванням «врегулювання» – спеціальних вказівок не було і тому на першому ж засіданні комісії 1 липня 1924 р. було заслухано заяву представників УСРР М. Полоза і О. Буценко, в якій вказувалося, що під «врегулюванням кордонів» вони розуміють врахування економічних зручностей і національного аспекту. В основу врегулювання кордонів між РСФРР і УСРР було покладено етнографічний принцип, що зобов'язував приєднати до республіки території, які безпосередньо з нею межували і були населені в більшості населенням національності цієї республіки [6, 10]. Таким чином, представники УСРР і РСФРР, прийнявши за основу одні і ті ж принципи врегулювання кордонів, по-різному тлумачили їх застосування, що визначило весь хід роботи комісії.

Так, у Курській губернії територія, котру передбачали включити до складу УСРР, була заселена переважно українцями: із загальної кількості мешканців у 807200, українці становили 484750 осіб (60%). Загалом, у Курській губернії відсоток українців був досить високий і якщо мали місце окремі випадки неув'язки кордону з етнографічним принципом, як, наприклад з Білгородським і Корочанським повітами, де українці були в меншості, то включення вказаних територій до складу УСРР обумовлювався необхідністю випрямлення кордонів, зручністю адміністрування, а також наявністю ряду інших умов.

У Воронежській губернії проектом УСРР із врегулювання кордонів передбачалося приєднання території із загальною кількістю населення в 1243756 осіб, із яких українців 930852 (74,4%). Ця територія включала увесь Валуйський повіт з населенням 289680 жителів, із яких 159952 українці (54,9%); частину Острогозького – з населенням 212094 жителі, українців – 169996 (80,1%) жителів; Россошанський повіт – з населенням 240440 жителів, із яких українців – 2343454 (97,2%); увесь Богучарський повіт – 159375 жителів, українців – 84,1%; частину Павловського повіту – 139372 жителі, українців – 71510 (51,3%); увесь Калачаєвський повіт – 173104 жителів, українців – 135 665 (78,3%) [6, 47].

Отже, варто відзначити, що, спроектований за етнографічним принципом, новий державний кордон УСРР не тільки не пов'язувався з господарсько-економічними умовами, але і цілком співпадав з сільськогосподарськими і економічними районами. Загалом, проектом УСРР передбачалося включення до складу України частин територій Курської та Воронежської губерній із загальною кількістю населення 2050956 жителів (69,0% українців). Задоволено ж союзною комісією включення до складу УСРР території з населенням 1019230 жителів (58,1% українців). Натомість відхилено території Курської і Воронежської губерній, з населенням 1031726 осіб (70,1% українців).

До кінця року крапка в питанні врегулювання кордонів так і не була поставлена. Проблема знову впливала

на поверхню 1927 р. На виконання постанови президії ВУЦВК від 30 травня 1928 р. Центральна адміністративно-територіальна комісія, за даними Всесоюзного перепису 1926 р. та за ознаками економічного порядку, проробила питання про доцільність внесення змін в існуючі державні межі поміж УСРР та РСФРР. Однак питання врегулювання державних меж поміж УСРР та РСФРР, що його було свого часу внесено урядом УСРР до ЦВК СРСР, так і не було цілком розв'язане. Внаслідок цієї роботи було створено таку ситуацію, коли до складу УСРР приєднано лише місто Путівль і декілька волостей Курської, Воронежської і Брянської губерній РСФРР і, навпаки, до складу РСФРР було передано майже повністю дві округи УСРР – Таганрозьку і Шахтинську. За кількістю населення це становило, приєднану до УСРР, територію з 278081 жителем, до РСФРР приєднувалася територія з 478009 особами.

Таким чином, на кінець 20-х рр. XX ст. на території РСФРР, що безпосередньо межувала з УСРР залишилося українського населення більше, ніж 2 млн. осіб, які мешкали компактними масами на Курщині, Воронежчині та Північно-Кавказькому краї РСФРР. За переписом 1926 р., на Курщині, з загальної кількості населення – 2906060 осіб, українців нараховувалося 554654 жителі або 19%, причому, за окремими адміністративно-територіальними одиницями цей відсоток був значно вищим.

Так, на Воронежчині, з загальної кількості населення – 3308023 особи, українців нараховувалося 1078552 мешканці або 32,6%. Із 38 волостей у південному регіоні, українці (більше 50%) переважали в 31 волості, причому половина з них була заселена представниками українського етносу (більше 75%). У Північно-Кавказькому краї, з загальної кількості населення в 3 округах, що безпосередньо межували з УСРР, з населенням в 1183480, українців нараховувалося 468977 або 39,6%. Причому, з 21 району, в 9 – українці становили більше 75% мешканців.

Разом з цим варто зауважити, що українське населення Курської, Воронежської губерній та Північно-Кавказького краю посилено цікавилось питанням щодо приєднання до складу УСРР, про що свідчать клопотання, які надходили на адресу президії ВУЦВК як від селищ і волостей, так і від окремих громадян [8, 16].

Таким чином, в результаті адміністративно-територіальної реформи 20-х рр. XX ст., питання встановлення державного кордону між РСФРР і УСРР так і не було вирішене. Було знехтувано основоположним принципом – етнографічним, що закладається в основу визначення кордону будь-якої держави. Звернення українців, які опинилися поза межами УСРР, так і не були почутими. Радянська Україна створювалася більшовиками не у розвиток проголошеного права народів на самовизначення, а фактично з метою недопущення його практичної реалізації. В культурному відношенні українське населення в межах РСФРР зазнавало явного ламання і грубого перекручування національної політики партії щодо української національності на Курщині, Воронежчині, не кажучи вже про Північно-Кавказький край, де українське населення тотально русифікувалося.

1. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1921. – № 1. – 3 января.*
2. *Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.*
3. *Дубрава О.П. Формування державних кордонів України (1917 – 1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996.*
4. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2503.*
5. *ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1807.*
6. *ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 1808.*

7. ЦДАВОУ. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1953.
8. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. – 2523.

Sokyrka W.W. The ethnic dimension in the formation of the Russian-Ukrainian border in the 20s years of the XX century. The article is about the formation of the Russian-Ukrainian border in the 20s years of the XX century. Are analysed the influence of the ethnic factor, the economic and administrative feasibility on the solving of this problem.

Key words: Ukrainian population, RSFSR, USSR, the state border.

О. М. Абразума

РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НА ВИКРИВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ ЦІНОВОЇ ПОЛІТИКИ (1921 – 1929 рр.)

У статті проаналізовано вплив цінової політики радянського уряду на формування суспільно-політичних настроїв українського селянства в 1920-х рр.

Ключові слова: нова економічна політика, «ножиці цін», криза збуту, суспільно-політичні настрої.

Складні трансформаційні процеси періоду переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики, утвердження, здавалося б, зовсім неможливих для партійного керівництва країни Рад товарно-грошових відносин, продовжують привертати до себе увагу дослідників як вітчизняних, так і зарубіжних. Не так давно з'явилися змістовні публікації Л. Бабенка [1], С. Биченка [2], О. Бут [3], В. Голець [4], О. Пиріг [5] та ін., відтворили адекватну картину соціально-економічного життя України років непу. Проте, ряд проблем і хронологічних аспектів все ще залишаються не вивченими, що й визначило мету нашої розвідки.

Запровадження нової економічної політики безперечно сприяло відбудові та зміцненню народного господарств України. Проте, цей процес проходив у доволі складних умовах, а нововведення мали суперечливий характер. Одним із важливих чинників економічного характеру, що викликав особливе неприйняття, зростаюче занепокоєння та невдоволення селянства, що яскраво проявлялося в гарячих дискусіях та емоційних висловах, була фінансова та цінова політика радянського уряду в роки непу. Населення гостро реагувало на «кризу ножиць», пов'язану із шаленою інфляцією та диспропорцією цін.

Радянська держава, хоч і проголосила непу, проте, продовжувала адміністративно-командними методами постійно втручатися в економічну сферу, що призводило до збоїв нормального функціонування її аграрного сектору. В 1923 р. радянське суспільство зіштовхнулося із черговою кризовою ситуацією, яка була наслідком прямого порушення закону вартості у практиці ціноутворення. Оскільки держава була монополістом у виробництві промислових товарів для села, вона могла встановлювати більш високі ціни на товари, ніж ті, що формувалися у конкурентному середовищі. Верхню межу цін на промтовари становила готовність сільського споживача купувати їх за визначеними цінами. «Криза збуту» 1923 р. полягала саме у тому, що, запропоновані селу державними трестами, ціни на промтовари виявилися непомірно високими. Селяни припинили купувати промтовари й незабаром у промислових трестів не стало грошей, щоб придбати сировину і виплачувати заробітну плату своїм робітникам. З іншого боку, держава була оптовим покупцем сільськогосподарської продукції. Як покупець-монополіст, вона встановлювала ціни, що влаштували її значно більше, ніж селянина-продавця. Нижньою межею хлібних цін була готовність сільського виробника продавати хліб за запропонованими йому цінами. Відмова селян від продажу хліба державі була unbe-

печною для неї, оскільки ставила під загрозу тільки щойно налагоджене постачання міст і промислових центрів.

Так звані «ножиці цін», які стали однією з причин невдоволення населення, виявилися у співвідношенні між вартістю промислової та сільськогосподарської продукції, яке від 1 січня до 1 листопада 1923 р. змінилося від 1:1,7 до 1:3,1 [6, 65]. Так, якщо з 1913 до 1922 рр. ціни на промислові товари, порівняно з цінами на продукцію сільського господарства, виросли в 1,2 рази, то до кінця 1923 р. «розведення ножиць цін» досягло вже 300 %. Подібна цінова політика дозволяла проводити нееквівалентний товарообмін між містом і селом, вилучати з селянських господарств значну частину їх прибутку. Селянська думка в цьому питанні була однозначна – влада не цінує селянську працю: «Ми селяни думали із завоюванням влади робітників та селян нам буде набагато краще. Але зараз бачимо, що нам приходиться гірше, тому що до імперіалістичної війни нам доступніше було купувати фабричні вироби» [7, 63]. Крім обмеженої кількості повсякденних товарів, селянин фактично не міг нічого купити. Сільськогосподарські знаряддя праці, тим більше машини, стали для нього практично недоступні.

Економічні негаразди дестабілізували морально-політичну атмосферу на селі, підриваючи тим самим міцність радянської влади. Розуміючи небезпеку знову опинитися у конфронтації із селянством, партійно-радянське керівництво країни в першій половині 1924 р. здійснило ряд кроків назустріч селянину: було знижено ціни на промислові товари і підвищено ціни на сільськогосподарську продукцію як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, розширено масштаби експорту хліба на більш вигідних умовах для селянства, надано пільги на закупівлю землеробського реманенту та кредити на купівлю робочої худоби [8, 545].

Експорт хлібних лишків на зарубіжний ринок сприяв підвищенню вкрай низьких цін на хліб всередині країни, а зниження вартості промтоварів забезпечило зростання закупівельної спроможності населення, що на деякий час звузило розмах «ножиць цін» [9, 3]. Фактично до кінця непу радянській владі так і не вдалось досягти пропорційного співвідношення в цінах на продукцію промисловості і сільського господарства [1, 255].

Наступна криза виникла в 1924/25 господарському році. Вона отримала назву «заготівельної», оскільки було заготовлено лише 2/3 зерна, від очікуваної кількості. Головним пріоритетом в економічному житті країни залишалось відновлення й інтенсивний розвиток великої промисловості, яка розглядалася як основна опора радянської влади в селянській країні. Задля розбудови виробничих потужностей промисловості, будівництва нових підприємств, уряд СРСР розпочав широку закупівлю імпортного устаткування. Для цього потрібна була валюта, яку можна було отримати лише швидко збільшивши експорт зерна. Необхідні кошти планувалось «викачати» із села, підвищивши ціни на промтовари та за рахунок випуску в обіг не підтверджених реальними цінностями грошових знаків. Тим самим влада знову намагалася адміністративними заходами регулювати основні пропорції економічного життя. Як наслідок, навіть така надійна опора більшовиків на селі, як члени комнезамів, були невдоволені ситуацією. Це добре видно зі змісту листа незаможника в газету «Радянське село»: «А за царя були чоботи 3 рублі, а 6 рублів найкращі, а тепер витяжки 12 і 14 рублів. . . Ми не раз говорили кооперативам, що ви нас грабуєте. Нам відповідають, не ми вас грабуємо, а грабує Правління. Пояснюють: встановили високі податки на право торгівлі, на фабриках збільшили платню робітникам, все збільшили, а з кого брати якщо не з покупця – селянина» [10, 11].